

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1\(1\)-7](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-7)

FTAMP: 17.01.07

Қ.Ә. Әубәкірова, Е.Қ. Берікболова *

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,

071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

*ORCID: 0009-0002-7096-4510

*e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫНДАҒЫ АНТРОПОМОРФТЫ КЕЙІПКЕРЛЕР

Аңдатпа. Бұл мақалада нарратология ұғымы мен термині туралы теориялық мәліметтер көрсетіліп, антропоморфты кейіпкерлерге қатысты ғылыми-әдістемелік талдаулар жасалған. Баяндау әдісі туралы жүйелі түрде ақпарат беріліп, нарратология мәселесі сөз болады. Зерттеу мақаласында бірнеше жазушының баяндау шеберлігіне интерпретациялық, құрылымдық, семиотикалық, психоаналитикалық және социологиялық әдістер арқылы жүйелі түрде анализ жасалып, шығармадан үзінділер талданды. Зерттеу барысында А. Байтұрсын, С. Жүнісов және О. Бөкей сияқты қазақ жазушыларының, сонымен қатар шетелдік жазушы Д. Оруэллдің шығармаларына нарратологиялық талдау жұмысы жүргізілді. Жұмыс нәтижесінде баяндау тәсілдері, соның ішінде антропоморфты кейіпкерлерді қолдану арқылы оның әдебиеттегі алар орны мен маңызы, негізгі идеялары анықталып, теориялық тұрғыдан баяндалды. Жазушы стилі, оның қоғаммен байланысы, автордың өзіндік көзқарастары айқындалды. Шығармаларды талдау барысында тұжырымдамалық негізге сай нарратология мен шығармада кездесетін кейіпкерлерге арнайы әдеби шолулар жасалып, практикалық және теориялық құндылығы сарапталды. Қазақ әдебиетінде осы тәрізді кейіпкерлер жиі қолданылғанымен, жалпы ұғым туралы деректер мен зерттеулер көп кездеспейді. Мақалада осы тақырып жайында теориялық мәліметтермен қатар, авторлар шығармашылығынан нақты мысалдар келтіріліп, қалың оқырманға, көпшілікке ұсынылды.

Тірек сөздер: нарратология, антропоморфты кейіпкер, баяндау, цензура, символ.

Кіріспе

Нарратология – әдебиеттанудағы баяндау жүйесі құрылымы мен әдіс-тәсілдерін зерттейтін ғылым саласы. Нарратологияның ғылым ретінде де, сала ретінде де қамтитын ауқымы зор. Ол театр өнерінде, көркемсөзде, кино әлемінде және әдебиет саласында баяндау мақсатында түрлі жағдайда қолданылады. 1960 жылдары Батыста құрылымдық лингвистика аясында қалыптасқан. Ресейдегі нарратологиялық категориялар В. Шкловский мен Б. Томашевский сияқты орыс теоретиктерінен, 1920 жылдардағы ғалымдар В. Пропп, М. Бахтин, В. Волошиновтардың бастауымен пайда болған [1]. Одан бұрын да нарратологияны көркем әдебиетті өзінің зерттеу объектісі қылып алған авторлар зерттеген. Аристотельдің «Поэтикасын» алғаш нарративтік идеялар кездескен трактат деуге болады. Бұл теория туралы зерттеулер сонау антика дәуірінде де кездеседі. Платон еңбектерінде де нарративтік идеялар туралы деректер келтірілген [2]. Бұдан алдын қазақ тіл білімінде баяндау жайында 1926 жылы Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқыш» еңбегінде сөз болған. Ол еңбек бойынша мына үзіндіде дерек келтіріледі: «Шығарманың мазмұнында байқалатын негіздік түрлер үшеу: 1. Әуез. 2. Әліптеу. 3. Байымдау. Дүниедегі нәрсенің қайсысы туралы сөйлесек те, бір жағынан ғана емес, әр жағынан алып сөз қылуға болады. Мәселен, бір адамды сөз қылуға алсақ, я ол адамның істеген ісін, айтқан сөзін әуезе қылып сөйлейміз, я тұлға – тұрпатын, кескінін, көркін айтып, пернесін әліптеп сөйлейміз, я болмаса ол адамның істеген істерінің, өзінің жақсы – жаман болғанының мәнісін, себебін тексере, байымдап сөйлейміз. Осыған қарай сөйлеген сөзіміздің түрі не әуезе, не әліптеме, не байымдама болып шығады» [3]. Нарратология немесе баяндау теориясының түрлерін Ахмет Байтұрсын әуезе, әліптеме және байымдама деген түрлерге бөлген. Терминдік мағынада нарратология Шмидтің «Нарратология» еңбегінен бастау алады. Шығарманы әуезді, көркем түрде, оның идеясын оқырманға дұрыс жеткізу мақсатында нарратологияда баяндаудың түрлі әдісі қолданылады. Ол монолог, диалог болуы мүмкін, ол әртүрлі көркемдеуіш құралдар немесе символдар болуы да мүмкін. Соның ішінде баяндаудың ерекше тәсілдерінің бірі – антропоморфты кейіпкерлерді қолдану әдісі, антропоморфты кейіпкер арқылы баяндау әдісі. Антропоморф термині элеуметтанудың

түсіндірме сөздігінде: «адамзаттық, халықтық дүниетанымдағы жаратылыс иелерін (құдайды, періштелерді, мал-жан иелерін), табиғаттағы нәрселерді (ғарыштық, геогр. объектілерді, жан - жануарларды, өсімдіктерді, т.б.) адамға ұқсату құбылысы, өнердегі көркемдік әдіс» деп берілген екен. Антропоморф терминін көбіне философиялық, мифологиялық шығармалар мен еңбектерден жиі кездестіреміз. Ал Ф.Е. Кочкарев бұл терминге мынадай анықтама береді: «антропоморфизм – бұл адамдық қасиетке тән емес, жансыз заттар, жан-жануарлар, жәндіктер, құстар немесе қиялдан туған құбылыстарды адам ретінде сипаттау арқылы жүзеге асатын мифологиялық тұжырымдама. Антропоморфты кейіпкерлердің адамдық болмысы жоқ, бірақ олар адами қасиеттерге ие: олар адамдар сияқты сезіне, сөйлесе алады, ойлана біледі, уайым мен эмоцияларды сезіне алады, яғни адамның маңызды әрекеттерін орындай алады» [4].

Материалдар мен әдістер

Зерттеу жұмысы барысында әдебиеттану ғылымында ойып орын алатын шығармаларға шолу жасалып, контекстік талдау жасалды. Көркем әдебиет стиліндегі бірнеше әлем және қазақ әдебиеті туындыларының контент талдау әдісі арқылы негізгі идеялары мен тақырыптары жүйелі түрде анықталды. Сонымен қатар, интерпретациялық зерттеу тәсілін қолдана отырып, философиялық, әдеби тұрғыдан мазмұндық желісі айқындалды. Социологиялық жақтан шығармалардың әдебиетте алатын орны мен автордың қоғамдық мәселелерге көзқарасы терең сарапталды. Антропоморфты кейіпкерлер арқылы баяндаудың тиімді жолдары қарастырылып, шығармалардан үзінділер мысалға алынды. Үзінділер анализдеу мен психоаналитикалық тұрғыдан толық түрде талданды. Зерттеудің нәтижесі ретінде антропоморфты кейіпкерлердің нарратологиядағы орны айқындалып, тиімділігі анықталды.

Сәкен Жүнісовтің «Сақау бәтеңке» атты балаларға арналған әңгімесіне кезек берейік. Шығарманың атауынан не жайында екендігін аңғарамыз. Бір оқығанда жай ғана бәтеңке туралы деп ойлайтынымыз анық. Енді шығарманың үзінділерін біртіндеп талдап көрейік.

Әңгіме екі бәтеңкенің кездесуінен басталады. Ескі аяқ киімдердің арасына су жаңа бәтеңкені алып келеді. Ескі бәтеңке сол арада өз мұңын шыға бастайды. Иесі Шолақтың қалай қорлағаны туралы, азапқа салғандығын асықпай баяндап береді. «*Е-е, айта берсем, көрген қорлық толып жатыр. Осындай тепкінің астында жүріп, қалай тозбассың*» [5]. Осы үзіндіге назар аударайық. Мен бұл арадан қоғамдағы әлеуметтік бөлініс тақырыбын, жоғары тап мен төмен тап мәселесін көргендей болдым. Бұл ескі бәтеңке – төмен тап өкілдері немесе жұмысшы қазақтар, ал иесі Шолақ – бай мен ақсүйек қауымы, биліктегі жоғары тап өкілдері. «Сақау болу» – қоғамда болып жатқан әділетсіздікке қарай тұра, оған ештеңе айта алмаудың, шарасыздықтың белгісі. Қарапайым халықтың адам деп еленбеуін, олардың еңбегінің бағаланбауын, сөз бостандығының болмауын, қоғамдағы күрестің әлсіздігін білдіреді. Қоғамның «сақаулығы» деп осыны айта аламыз. Сәкен Жүнісовтің «Сақау бәтеңке» әңгімесі – қоғамдағы цензураны айналып өтіп, сол кезеңдегі әділетсіздіктер мен тап мәселесін антропоморфты кейіпкерлер арқылы терең бейнелеген туындысы. Жазушы балаларға арналған әңгіменің астарына әлеуметтік, қоғамдық тұжырымдаманы шебер енгізіп, цензураны айналып өткен. Шығарманы оқи отыра оның құпиясы мен мәнін нарратология тұрғысынан түсіне білуіміз керек.

Шетел әдебиетінде де бұндай кейіпкерлер көптеп кездеседі. Сондай шығармалардың бірі де бірегейі – Джордж Оруэллдің «Мал қора» (ағылшынша «Animal farm») шығармасы. Шығарманың көлемі шағын болғанымен, берер ойы мен идеясы сондай күрделі. Толықтай антропоморфты кейіпкерлер арқылы құрылған, аллегориялық повесть. Шығарма саясат пен билік жүйесін, қоғам мен адам мәселелерін антропоморфты кейіпкерлер арқылы сөз етеді. Оқиғаның басты өзегі – саяси идеология. Бұл қазақ қоғамында да өзектілігі әлі күнге дейін жойылмаған мәселе. Шығарманың өзіне назар аударсақ, түрлі жануарлардың қатысуын адамдардың, ұлттардың көптүрлілігі деп байқасақ болады. Олар әртүрлі тапты, әртүрлі топты немесе тұлғаларды сипаттайды. Шошқа – билік басындағы басшы бейнесінде, ат – жұмысшы кара халық, қойлар – билікке сенім білдіретін жуас тобыр ретінде көрініс табады. Жануарлардың басшыға қарсы шығуы, ел тарихындағы көтерілістерді еске алады. Алайда қалыптасқан салт бойынша билікке шошқа келеді. Шошқаның образы да билеуші тапқа

сәйкес. «*Барлық басқа жануарларды үйрету және ұйымдастыру жұмыстары, әрине, шошқаларға жүктелді, себебі олардың ерекше ақыл-ой қабілеттері бәрімен де бір ауыздан мойындалған болатын*». Бұл аздап автордың сарказм ретінде айтқаны деп топшылады. Қарындары қампиган, не істерлерін білмей жүрген ақымақ жануардың билікке келуі қазіргі қоғаммен үндесіп жатыр. Олар билік басына шығып, қарапайым халыққа теңдік, еркіндік туралы уәделер жаудырады. Бірақ олар орындалмайтын құр сөз еді. «*Адамдарды тек өз мүдделері ғана қызықтырады, басқалардың мүдделері оларға маңызды емес*». Жануарлардың мына пікірінен не ой түйеміз? Егер жануарларды антропоморфты кейіпкерлер деп алар болсақ, олар – адам, ал адам деп тұрғандары – биліктегі бастықсымақтар.

Енді жұмысшы аттардың іс-әрекеттеріне назар аударайық. Көзі биліктен, басшыдан басқа ешкімді көрмей, оларға жағу үшін, бар өмірін басшыларына қызмет ету үшін арнаған ақымақтар бейнесі. «*Ол Джонстың кезінде де көп жұмыс істеген, ал қазір үш есе көп еңбек ететін болды; кей күндері ферманың бүкіл жұмысы оның мызғымас иығына жүктелгендей көрінетін. Ол күн шыққаннан батқанға дейін тынымсыз жұмыс істеп, әрдайым ең қиын жерлерде еңбек ететін. Бір әтешпен келісіп, оны бәрінен жарты сағат бұрын оятуды өтінді, осылайша күн басталмай тұрып, қай жерде көмек қажет болса, сол жерде өз еркімен бірдеңе жасап үлгеретін. Кез келген кідіріс немесе қиындыққа тап болғанда, ол әрдайым бір ғана сөз айтатын: «Мен тағзы да көп жұмыс істеймін» – бұл оның жеке ұраны еді*». Сонымен қатар оның «Наполеон айтты, демек дұрыс» деген ұраны да пайда болды. Бар қуаты мен күш-жігерін тек шошқалар үшін жұмсап, ақыр аяғы ешкімге керексіз болып қалады. Бұл нені білдіреді? Бұл қарапайым жұмысшы халықтың билік үшін құрбан болуы. «*Мистер Джонс бізді асырайды. Егер ол болмаса, біз аштан өлеміз*». Басқалар сұрақ қоя бастады: «*Біздің өлімімізден кейін не болатынына неге қамқорлық жасауымыз керек?*» Немесе «*Егер көтеріліс осылай болса, біз оған қатысқанымыздың қандай пайдасы бар?*» Бұл үзінді адамдардың ойы әлі де билікке тәуелді екенін айғақтайды. Басқаша тілмен психологиялық тәуелділік. Қазіргі қоғамдағы ақымақ, өз өмірлерінен басқа ештеңені, ешкімді ойламайтын, өзімізшіл адамдардың бейнелері. Бәріне де көзсіз сеніп, айтқанға көніп, айдауға жүріп үйренген қойлар. *Ол қойлар арасында ерекше беделге ие болды. Кейде қойлар, не болып жатқанын елемей, хормен немесе жеке-жеке «Төрт аяқ – жақсы, екі аяқ – жаман» деп бақыра бастайтын, және осы сөздер жиі ассамблеяларды аяқтайтын.* Өзіндік ой-пікірлері жоқ тобырлық сана мен надандықтың белгісі. «*Қайтадан ол көрінгенде, оның шығуы әсерлі көрініс болатын – ол алты иттің қоршауында жүретін, олар әркімді үркітіп, жақындаған адамға үрей тудыратын. Кейде ол тіпті жексенбі таңертең де көрінбейтін, ал өз бұйрықтарын ол көбінесе шошқалардың біреуі арқылы, әдетте Визгун арқылы жеткізетін*». Бұл – Наполеон. Шошқаға берілген атау да кезіндегі ұлы диктатор Наполеон Бонапарттың есімімен тығыз байланысты. Иттер биліктің күші мен халықты қорқыту техникасының айғағы іспеттес. Ал оның көрінбеуі – диктаторлық жүйе мен халықты манипуляцияда ұстаудың жаңа тәсілі. Кейін оның туған күнін жануарлар болып, дүркіретіп тойлау, отшашу атып, оған шамадан тыс құрмет көрсету сияқты қолайсыз әрекеттер көрініс береді. Басшыны Наполеон деп қана емес, оған «Біздің көшбасшымыз, жолдас Наполеон» немесе «Бар жануардың әкесі, адамзаттың қорқынышы, қойлардың қамқоршысы» деген атаулармен атау ұсынылды. Билікте мәңгілік отыру мақсатында басшыны пұт деп, құдай деп табыну шынайы емес, жасанды құрмет. Жаңа салынған ғимарат, мектеп, сәулет өнері құрылыстарына да көсемнің есімін беру де шектен шыққандық. Шығарма желісінде әлеуметтік теңсіздік мәселесі де бой көтереді. Басқа жануарларға қарағанда шошқалардың дәрежесі, лауазымы зор. Шошқалар қанаушы тап өкіліне жатқызылса, қалғандары қаналушы тап болып, оларға сый-сияпат көрсетуі тиіс. Оларға жол беру, құйрықтарындағы жасыл лента да шошқалардың үстем тап өкілдері екендігін дәлелдейді. Шығарманың аяғында шошқалар өздерін басқарған адамдарға айнала бастайды. Бұл басшының бастапқы әділдік, адалдық, теңдік туралы уәделерін ұмытып, ережені өз мүдделеріне сай өзгертіп, билікте мәңгі отырудың жолын іздеу мақсатында өзінен бұрынғылардың әділетсіздігін қайталауы деп білемін. Саясатта қалыптасып қалған жүйе өз орнына қайта түсті. Джордж Оруэллдің «Скотный двор» («Animal farm») шығармасы–

қоғамдағы әділетсіздіктерді, әлеуметтік дағдарыс, билік пен қарапайым халық, таптық бөлініс сияқты өзекті мәселелерді антропоморфты кейіпкерлер арқылы шебер бейнелеген туынды. Жазушының баяндау құрылымындағы ерекшеліктерді ескере отырып, кейіпкерлерге жан беріп, тың деректер арқылы шығармаға өң беруі көп нәрсені дәлелдейді. Сатира мен иронияны қолдана, оқырманға жеңіл әрі мазмұнды түрде өз идеясын оңтайлы жеткізе білген.

Халқымыздың асқар жазушысы Оралхан Бөкейдің «Кербұғы» әңгімесі жөнінде не айта аламыз? Шығарма антропоморфизм мен символизмге қатар құрылған көркем туынды ретінде танымал. Басты кейіпкер – бұғы. Бірақ ол жануар сияқты емес, бойында адами қасиеттер кездеседі. Кербұғының ойы, іс-әрекеттері, сезімдері арқылы адамзаттың еркіндікке, рухани өсуге деген талпынысы көрініс табады. Кербұғыны антропоморфты кейіпкер деумен қатар, символ деп те қарастыруға болады. Әңгімедегі бұғы табиғаттың тазалығын, оның еркіндігін білдіріп тұрғандай.

Кербұғының басын жерге салғаны – тағдыр талқысы алдында біржолата тізе бүгіп, тек қана аспандап, тек қана асқақтап жүретін тәкәппар кеуденің жер болғаны, көбік шашар тентек көңілдің қор болғаны. Ал жылдар бойы мүйізін берсе, сауырынан сипатпаған тұз тағысының осыншалық жуасуы – қор болғаны еді. Бұл үзіндідегі бұғының басын жерге салғаны тағдырына көнгенін, мойынсұнғанын, өз еркіндігінен айырылғанын сипаттайды. Адамдар қылған зорлықтан оның сұлулығы мен тәкәппарлығының жойылуы көрініс табады. Қоғамдағы адамдардың да жүйеге, әлеуметтік мәселелерге қарсы тұра алмай, соңында қор болып күйреуі, деградацияға ұшырауын Кербұғы бейнесі айқындап тұр. Бұл жолдар арқылы қоғамдық идеологияның сынына ұшыраған халықтың рухани құлдырауын жеткізген.

Рас, Кербұғы тұз тағысын не себептен қоршауға ұстайтынын, адамдардың қу мүйізге құты қалғандай неге өшігетінін еміс – еміс қаперіне алып, осынау екі аяқтылардан жерініп те жүрді. Адамдарды адам деп айтпай «екі аяқтылар» деумен, автор ол сөзге акцент түсіріп тұр. Адамдардың жануарларға деген зұлым әрекеттерін, табиғатқа жасаған қорлық әрекеттерді сынға алады. Кеңестік кезеңдегі халыққа жасалған зорлық, қиянат мәселелерін де осы жерде символ арқылы көтерген.

Марал жүзіқараларда ес бар ма. Кім жеңсе, кімнің атақ – даңқы асса, соның соңына ереді. Иә, маралдарда ес жоқ, өйткені оларда мүйіз жоқ – тоқал. Маралдарды «жүзіқара» деп атау олардың қара ниеттерін, өз пайдасы үшін ғана өмір сүретін, өзіншіл мінездерін айғақтап тұр. Оларда «ес жоқ». Ес дегенмен қоса, өзіндік ой – пікір мен көзқарас та жоқ. Әлеуметтік мәселенің бір шеті көрінеді. Өз пайдасы үшін арамдыққа бара алатын, жоғарыға жағынудан жалықпайтын қоғамдағы ессіз өкіл. Оларды тоқал деп кемсітуі де осы мінезді әшкерелеуден туған. Мүйізі жоқ маралда ес жоқ, олар өзгеге тәуелді. Екінші жағынан қарағанда, қоғамдағы сөз бостандығы мен еркіндіктің жоқтығын да осы тұстан болжамдауға болады.

Еркіндіктің ерке желімен жарысып, ой мен қырдың ара – жігін ажыратпай, бұла боп өскен бұғы дәл қазір өмірдегі жамандық пен жақсылықтың уланған бастауынан дәм татты. Дәм татқызған – Адам! Тағдырдың бар талқысын жазмыштан гана көретін аңқау көңіл, ақымақ хайуан бар билік, бар байлық, бар еркіндік тек адамдарда деп білді. Антропоморфизм тәсілі арқылы баяндауда антропоморфты метафоралар мен метонимия сияқты көркемдеуіш құралдар да пайдаланылады. «Еркіндіктің ерке желі»: бұғылардың ежелден кең далада еркін өсуін бейнелейді. Бірақ, оның бәрін адамдар өздерінің жаман пиғылдарымен құртады. «Уланған бастау» – жақсылық пен жамандықтың араласып, улануы. Не жақсы емес, не жаман емес ортада қалып, адамдардың ойларының таяздығын білдіреді. Адам деген ұғымды жаман ниетпен айтып, олардың сондай қауіпті, ақымақ, өздеріне ғана сенетін қиқар мінездерін әшкерелеп тұр.

...Бүкіл тауды айналып бағанағы орнына қайтып оралғанда гана өздерінің қоршауда жүретінін сезді, сөйтсе бұлар қоршаудың ішінде от оттап, қоршаудың ішінде су ішеді екен, сонсоң жадыраған жаз таусылып, қылышын сүйретіп қыс келгенде адағайлата қуып әкеліп және бір тарлау қораға қамайтын...

Қоршау – адамдардың табиғат заңына қарсы шығып, бұғылардың еркіндігін бұзып, оларға үстемдік жүргізуінің символы. Жеке адамдардың да өзгеге бодан болып, халықты белгілі бір шеңберден аса алмайтындай деңгейге жеткізген Кеңестік дәуірдің идеологиясын сынаған. Тұлғаның сөз бодандығы мен тәуелділігін ашық көрсеткен.

Кербұғы көзінен от шашып, шегіншектен барып бар қуатымен алға атылды, жаңбырдың суына иі қанып былпылдаған жерге артқы қос тұяқтың ізін оя тастады да зу етіп, биік қорғаннан асып – ақ түсті! Көзінен от шашып еркіндікке ұмтылған бұғының бейнесі. Тек жануар ретінде емес, адами қасиеттерге бай Кербұғының рухани еркіндікке деген талпынысы. Оның еркіндік үшін бар күш-қуатымен, зор сенімімен күресіп соңында жеңіп шығуы. Бұғының «қорған» деген шекара, шектеуге қарсы шығуы – адамдардың қоғамдағы әділетсіздіктерге қарсылығы. Бірақ ол шыққан бетте не болғанын түсінбей жатып, өлім құшады. Бірақ ол кім өзіне қастандық жасағандығын білмейді. Әңгіме былай аяқталады:

Біреулер айтады: еркіндігін аңсаған Кербұғы тіпті де өлген жоқ.

Біреулер айтады: еркіндік алған бұғылар тек қана о дүниеде..

Қоғамдағы өзекті мәселені осы екі ауыз сөзбен-ақ бейнелеген. Алғашқы сөйлемде Кербұғының өлмеуі – оның арманының өлмеуі. Екінші сөйлемдегі ой еркіндіктің тек өлгеннен кейін пайда болатынын сипаттайды. Өмірде, қоғамда болып жатқан кедергі мен шектеудің мәңгіге қалыптасып қалғандығын, одан ешкімнің құтылмайтындығын өзек етіп тұр. Еркіндік үшін өлгендер, еркіндікке жету үшін өмірін бергендер... Қазіргі қоғамдағы ең көп талқыланатын жағдай... Шығарманың әлі күнге дейінгі өзектілігі оның баяндау тәсілінің ерекшелігінде және жазушының антропоморфты кейіпкер арқылы сол тәсілді жүйелі қолдана білуінде. Еркіндік, бостандық тақырыбы әрдайым өзекті болып қала бермек. Оралхан Бөкейдің «Кербұғысы» жануар, табиғат және адам арасындағы байланысты антропоморфизм тұрғысынан әсерлі әрі көркем суреттеген туынды.

Антропоморфты кейіпкерлер туралы сөз қозғағанда мысал өлеңдер мен әңгімелерді атап өтпеске болмайды. Ал қазақ әдебиетіндегі мысал десек алдымен еске түсетін тұлға – Ахмет Байтұрсынұлы. Баяндаудың бұл тәсілінде кейіпкер ретінде жансыз бейнелер (өзен, тау, теңіз, тас, ағаш, т.б.) де қатысады. Ахмет Байтұрсынұлының «Қырық мысал» жинағына енген мына бір мысал өлеңге назар аударайық. Крыловтан аударған «Қара бұлт» («Туча») мысалы:

Даланың күнге күйіп, аптап өткен
Үстінен бұлт шықты қаптап көктен.
Қуанды шаруалар «Иә, Құдайлап!»,
Жерді бір суарар деп қурап кеткен.
Жауар деп тұрды халық үміт етіп,
Тамбастан өте шықты құр желдетіп.
Теңізге барды да бұлт құя салды
Далаға қурап тұрған жаумай кетіп [6].

Өлеңдегі басты кейіпкер – Қара бұлт. Автордың шығарманың атауына «қара» сөзін тіркестіруде бірнеше мән бар. Қара бұлт аспанды қатты жаңбыр жауар алдында құрсайды деп дәл тура мағынасында алынса, екінші мағынасы – оның ішкі, ауыспалы мағынада қолданылуы. Қара түс – жамандықтың, зұлымдықтың белгісі. Халқымызда «қара қағаз», «қара жамылу» деген сияқты мағынасы жағынан жамандықты білдіретін тіркестер кездеседі. Бойында қандай құдірет пен күш тұрса – дағы оны дұрыс қолданбай, керек емес жаққа босқа шашатын адамдар дәл осы бұлт сияқты өзінің билігін дұрыс пайдаланбайды. Қурап жатқан даланы аттап, суы онсыз да көп теңізге барып құю – ақымақтық.

Теңізге пәрменінше құя салып,
Мақтанды мырзасынып тауға барып.
Тау айтты: «Сен мақтанып келіп тұрсың,
Мен тұрмын бұл ісіңе қайран қалып.
Егер де сол қадарлы жаусаң жерге,
Су берсең шөлдеп тұрған егіндерге,
Көк шығып, жер отайып, егін өсіп,
Қандай зор тиер еді пайдаң елге!
Не қайыр қазір сенің жауғаныңнан,
Сенсіз де су жетерлік теңіздерде!» [6].

Мысал осылай аяқталады. Екінші кейіпкер – теңіз. Бұлт пен теңіздің диалогінен екеуінің екі бөлек мінезін байқаймыз. Теңіздің саналы ойы мен бұлттың ақымақтығы. Қоғамда, билікте бұлт сияқты адамдар кездеседі. Ахмет Байтұрсынұлының бұл мысал арқылы бізге жеткізбек болғаны:

Жұмсамай тиісті орынға мал, өнерін

Біреулер жүреді, оған не амал бар?!

Мысалы, **қазақ – дала, орыс – теңіз,**

Даланы, шама келсе, көгертіңіз.

Мұң десең, мұқтаж десең – қазақта көп,

Емес пе мұны ойламақ міндетіңіз?

Мақал бар: «Жақсылықты басыңа қыл,

Басыңнан асса, деген, – досқа істеңіз» [6].

«Қазақ – дала, орыс – теңіз» деген тіркестен – ақ автордың ойы анық көрінеді. Даланы қазақ еліне теңеп, қаншалықты азып-тозғанын ашық бейнелеген. Қазақ мәдениеті мен өркениетінің, тілінің, дінінің, тарихының құлдырауын тозығы шығып, сарғайып, өлермен болған далаға балайды. Ал «орыс» жағдайын теңізге ұқсастырып, сол кездегі Кеңес саясаты мен әлеуметтік теңсіздік мәселесін көтерген. Бұл Ахметтің жастарға арнап «даланы көгертіңіз!» деп жариялаған үндеуі сыңайлы.

Нәтижелер және талқылау

Антропоморфты кейіпкер – көркем шығармада өз қалпынан айырылып, адамға ұқсатылған кейіпкер. Антропоморфты кейіпкерлер ертегі, мифтерде, батырлар жыры мен лиро-эпостық жырларда, мысал өлеңдер мен балаларға арналған қысқа әңгімелерде кездеседі. Қазақ әдебиетіндегі бұндай кейіпкерлерге ертегілердегі дию, мыстан кемпір, пері, жылан патшасын, жансыз бейнедегі табиғат құбылыстарын, тау мен жұлдыздардың адам кейпіне еніп, әрекет етуін, Ахмет Байтұрсынұлы, Ыбырай Алтынсарин, Абайлардың мысал өлеңдеріндегі кейіпкерлер образын жатқызамыз. Бұндай мысалдарда көп жағдайда жан – жануарлар бейнесін адам бейнесіне балап, сипаттайды. Халқымызда түлкіні - қу адамға, қоянды – қорқақ адамға, арыстанды – әділдік пен билік басындағы адамға, қасқырды – қайратты адамға теңеп, ойларын астарлап жеткізеді.

Ал астарлап жеткізудің мәні неде? Қоғамда сөз бостандығы жойылып, айтуға тыйым салынған жәйттарды сынау мақсатында осы антропоморфты кейіпкерлер қолданылады. Қазақ әдебиетінде бұл әдіс әсіресе Кеңес одағының отарлау саясаты тұсында, совет үкіметі кезінде кең етек жая бастады. Антропоморфты кейіпкер мен символ арасында тығыз байланыс бар. Шығармадағы екі ұғымның да атқаратын қызметі ұқсас. Екеуі де белгілі бір оқиғаларды, идеяны, іс-әрекеттерді жанамалап жеткізуде қолданылады. Сөз бостандығы, ой еркіндігі шектелген уақытта авторлар қоғамдағы әділетсіздікті, билікті, сондағы басшылардың іс-әрекеттерін осы антропоморфты кейіпкерлер немесе символдар арқылы әшкерелеп отырған. Антропоморфты кейіпкерлерді қолдануды әдебиет теориясында басқа мағынада «аллегория» деп те атаймыз. Осы тәсіл арқылы жазушылар цензурадан айналып өтіп, ойларын қауіпсіз түрде ұстаған.

Қорытынды

Кеңес дәуірі тұсында пайда болған қысым кесірінен баяндаудың антропоморфты кейіпкерлерді қолдану тәсілі өркендей бастады. Кеңестік Үлкен Энциклопедияда антропоморф терминіне мынадай анықтама берілген: Мифологиялық құбылыстарды, жан - жануарлар мен аспан денелерін, жансыз заттарды адамға ұқсатып қолдану. Бастапқы кезеңде тек жануармен, мифтік бейнелермен шектесе, соңғы уақытта ғылым саласында да қамтыған. Замануи ғылыми техникалық, кибернетикалық әдебиетте антропоморфизм *машина есте сақтайды, тапсырманы шешеді, т.б* тіркестер арқылы көрінеді. Бұл адам мен техникалық объективті ұқсастықтарына, функционалдық қабілеттеріне байланысты пайдаланылады. Антропоморфты кейіпкерлердің кең таралған түрлеріне көркем-эстетикалық, күнделікті практикалық, мифологиялық, діни және ғылыми антропоморфты кейіпкерлерді жатқызамыз. Көркем – эстетикалық түрі көркем әдебиетте, поэзияда қолданылса, күнделікті практикалық антропоморфты кейіпкер күнделікті тұрмыс-тіршіліктегі тіркестерде кездеседі. Балаларға айтатын күнделікті пойыз кетіп қалды немесе бұлт келе жатыр деген тәріздес тіркестер осы

антропоморфты кейіпкерлер арқылы сипатталады. Мифологиялық түрі жайында айтарда ежелгі грек құдайларын аттап өту мүмкін емес [7]. Антропоморфтың көптүрлілігі оның қамтитын ауқымының да зор екенін бағамдайды.

Антропоморф ұғымына онтологиялық және гносеологиялық аспектіде талдау жасалады. Онтологиялық аспектіде оның тарихылығы сараланып, адамның тарихтағы орны мен рөлі көрініс табады. Гносеологиялық аспектінің ерекшелігі – объект пен субъект байланысы. Таным барысында автор өзін зерттемек болған объектімен ауыстырып, сол құбылыстың орнына өзін қояды. Сол арқылы объект пен субъект арасындағы байланысты кеңейте түседі.

Антропоморф термині цензура, символ тәрізді ұғымдармен тығыз байланысты. Цензураға ұшырамай, шығармаларын бастыру мақсатында авторлар өз идеяларын астарлап жеткізді. Осы тәсіл арқылы авторлар қоғамдағы сыншыл көзқарас пен әділетсіздіктерді көркем түрде білдіре білген. Бұл – сол кездегі жазушылардың данышпандығы нәтижесінде пайда болған шығармалар. Жалпылама қорыта айтқанда, антропоморфты кейіпкерлер шығармашылық еркіндікті шектеу мен қоғамда болып жатқан жәйттерге байланысты көптеген мәселелерді көтереді. Антропоморфты кейіпкерлерді пайдалану – адамның өзін, қоршаған ортаны тану мақсатында қоршаған ортамен байланысын арттыратын сипаттаудың ерекше формасы, тілі.

Әдебиеттер

1. Шмид В. Нарратология. – М.: Языки славянской культуры, 2003. – 312 с. – (Studia philologica).
2. Маслов Е.С. Что такое нарратив? / Е.С. Маслов. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2020. – 116 с.
3. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: Атамұра, 2003. – 208 б.
4. Кочкарев Ф.Е. История и теоритические аспекты исследований антропоморфизма животного мира в мировой художественной литературе. Политематический сетевой электронный журнал Донского государственного технического университета. – № 6 (9), 2017 – С. 210-215.
5. Жүнісов С. Повесть. Әңгімелер/ Сәкен Жүнісов. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2014. ISBN 978-601-264-115 Т. 8. – 336 б.
6. Байтұрсынұлы А. Шығармалары – Сочинения. Он екі том. Қырық мысал. Қазақ және орыс тілдерінде / Ахмет Байтұрсынұлы. – Астана: «Алашорда» ҚҚ, 2022.
7. Титова Т.А. Антропоморфизм как форма познания мира. Ученые записки Казанского государственного университета. – Т. 152, кн. 1 – 2010
8. Бөкей О. Кербұғы. Әңгімелер мен повесть. – Алматы: Атамұра, 2003. – 204 б.
9. Большая Советская Энциклопедия. (В 30 томах). Гл. ред.: А.М. Прохоров. Изд. 3-е М., «Советская Энциклопедия», 1970.

References

1. Shmid V. Narratologiya [Narratology]. – Moscow: Yazyki slavyanskoi kultury, 2003. – 312 p. – (Studia philologica). (in Russian)
2. Maslov E.S. Chto takoe narrativ? [What is Narrative?] / E.S. Maslov. – Kazan: Izd-vo Kazan. un-ta, 2020. – 116 p. (in Russian)
3. Baitursynov A. Adebiet tanytkysh. Zertteu men olender [Literary Studies Guide. Research and Poems]. – Almaty: Atamura, 2003. – 208 p. (in Kazakh)
4. Kochkarev F.E. Istoriya i teoriticheskie aspekty issledovaniya antropomorfizma zhiivotnogo mira v mirovoi khudozhestvennoi literature [Historical and Theoretical Aspects of Research on Anthropomorphism of the Animal World in World Fiction] // Politematiceskii setevoi elektronnyi zhurnal Donskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. – 2017. – № 6(9). – P. 210-215. (in Russian)
5. Zhunisov S. Povest. Angimeler [Novella. Stories] / Saken Zhunisov. – Almaty: «Taimas» baspa uii, 2014. – Т. 8. – 336 p. – ISBN 978-601-264-115. (in Kazakh)
6. Baitursynuly A. Shygarmary – Sochineniya [Works – Compositions]. On eki tom. Kyrik mysal [Twelve volumes. Forty Fables]. Kazak zhane orys tilderinde / Akhmet Baitursynuly. – Astana: «Alashorda» KK, 2022. (in Kazakh and Russian)

7. Titova T.A. Antropomorfizm kak forma poznaniya mira [Anthropomorphism as a Form of Cognition of the World] // Uchenye zapiski Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2010. – Т. 152, kn. 1. (in Russian)
8. Bokei O. Kerbugy. Angimeler men povest [Kerbugy. Stories and Novella]. – Almaty: Atamura, 2003. – 204 p. (in Kazakh)
9. Bolshaya Sovetskaya Entsiklopediya [Great Soviet Encyclopedia]: v 30 tomakh / Gl. red. A.M. Prokhorov. – 3-e izd. – Moscow: «Sovetskaya Entsiklopediya», 1970. (in Russian)

К.А. Аубакирова, Е.К. Берикболова*

Университет имени Шакарима города Семей,
071412, Республика Казахстан, г. Семей, ул. Глинки, 20 А

*ORCID: 0009-0002-7096-4510

*e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru

АНТРОПОМОРФНЫЕ ПЕРСОНАЖИ В КАЗАХСКОЙ ПРОЗЕ

Аннотация. В данной статье представлены теоретические данные о понятии и термине нарратология, а также проведены научно-методические анализы, касающиеся антропоморфных персонажей. Систематически представлена информация о методах повествования, а также рассматривается проблема нарратологии. В исследовательской статье систематически проводится анализ мастерства повествования различных писателей с использованием интерпретационного, структурного, семиотического, психоаналитического и социологического методов, а также анализируются отрывки из произведений. В ходе исследования был проведен нарратологический анализ произведений казахских писателей А. Байтұрсын, С. Жүнісов и О. Бөкей, а также произведений зарубежного писателя Д. Оруэлла. В результате работы исследуются место и значение применения повествовательных методов, включая антропоморфных персонажей, а также основные идеи, которые излагаются с теоретической точки зрения. Анализируется стиль писателя, его связь с обществом, а также его собственные взгляды. Во время анализа произведений были проведены литературные обзоры, ориентированные на нарратологию и персонажей, встречающихся в произведениях, и оценены их практическая и теоретическая ценность. Несмотря на то, что такие персонажи часто встречаются в казахской литературе, информации и исследований по этому понятию достаточно мало. В статье представлены теоретические данные по данной теме, а также конкретные примеры из творчества авторов, представленные широкой аудитории.

Ключевые слова: нарратология, антропоморфный персонаж, повествование, цензура, символ.

K. Aubakirova, E. Berikbolova*

Shakarim University of Semey,
071412, Republic of Kazakhstan, Semey, 20 A Glinki street

*ORCID: 0009-0002-7096-4510

*e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru

ANTHROPOMORPHIC CHARACTERS IN KAZAKH PROSE

Abstract. This article presents theoretical data on the concept and term of narratology, as well as scientific and methodological analyses related to anthropomorphic characters. Systematic information is provided about narrative methods, and the issue of narratology is discussed. The research article systematically analyzes the narrative skills of various writers using interpretive, structural, semiotic, psychoanalytic, and sociological methods, as well as analyzing excerpts from their works. The study conducted a narratological analysis of the works of Kazakh writers A. Baitursyn, S. Zhunisov, and O. Bokey, as well as the works of foreign writer D. Orwell. The study explores the place and significance of the use of narrative methods, including anthropomorphic characters, and the main ideas presented from a theoretical perspective. The writer's style, their connection with society, and their personal views are analyzed. During the analysis of the works, literary reviews focused on narratology and characters encountered in the works were conducted, and their practical and theoretical value was assessed. Despite the frequent occurrence of such characters in Kazakh literature, there is limited information and research on this concept. The article presents theoretical data on the topic, as well as specific examples from the authors' works, presented to a wide audience.

Keywords: narratology, anthropomorphic character, narration, censorship, symbol.

Авторлар туралы мәлімет

Әубәкірова Қарлығаш Әділханқызы – PhD, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті Қазақ филологиясы және журналистика кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

Берікболова Еркежан Қанатқызы* – магистрант, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Қазақстан Республикасы, Семей, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7096-4510>.

Сведения об авторах

Аубакирова Карлыгаш Адильхановна – PhD, Кафедра казахской филологии и журналистики Университет имени Шакарима г.Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

Берікболова Еркежан Қанатқызы* – магистрант, Университет имени Шакарима г.Семей, Республика Казахстан, Семей, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7096-4510>.

Information about authors

Karlygash Aubakirova – PhD, Department of Kazakh Philology and Journalism, Shakarim University of Semey, Republic of Kazakhstan, Semey, e-mail: kz.aubakirova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1872-9591>.

Erkejan Berikbolova* – Master’s student, Shakarim University of Semey, Republic of Kazakhstan, e-mail: shakarimtanu.semey@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-7096-4510>.

Редакцияға енуі 13.02.2025

Жариялауға қабылданды 10.03.2025

[https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1\(1\)-8](https://doi.org/10.53360/3080-3861-2025-1(1)-8)

FTAMP: 17.07.41

А.О. Токсамбаева

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті,
071412, Қазақстан Республикасы, Семей қ., Глинка к-сі, 20 А

ORCID: 0000-0002- 8744-2615

e-mail: aiman-63@mail.ru

М. МАҒАУИННИҢ ХИКАЯТТАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ МІНЕЗ БЕН ТАНЫМ

Аңдатпа. Мақалада көрнекті жазушы Мұхтар Мағауиннің хикаяттарындағы басты кейіпкерлердің бойындағы ұлттық мінез-құлық пен дүниетанымдық ерекшеліктер жан-жақты талданады. Шығармалардың негізгі көркемдік тірегі ретінде қазақ халқының ғасырлар бойы қалыптасқан даналық өмір салты мен адам баласының табиғатпен, қоршаған ортамен үндестігі қарастырылған. Автор әдебиеттану ғылымындағы «көркем шығарманың тарихи негізі» ұғымына жаңаша мазмұн беріп, оны өткен күннің хронологиялық көшірмесі емес, ұлт жадындағы асыл қасиеттер мен рухани құндылықтарды жаңғырту құралы ретінде негіздейді.

Зерттеу барысында Кеңес үкіметі тұсындағы идеологиялық шеңберден шығып, қазақ ауылдарындағы басшылар мен қарапайым еңбек адамдарының бейнесін көркемдік деталь деңгейіне көтерген жазушы шеберлігі сараланады. Соцреализм әдісіне тән «жағымды» және «жағымсыз» кейіпкерлердің қасаң жіктелуінен бас тартып, адам мінезін оқиғалардың даму үрдісінде, ішкі психологиялық тартыстар арқылы ашу ерекшеліктері көрсетіледі. Мақалада М. Мағауиннің ұлттық болмыс пен мәдениетті бейнелеудегі өзіндік стилі, кейіпкерлердің ойлау жүйесі мен шешім қабылдау сәттеріндегі қазақи когнитивті модельдер талдау нысанына айналған. Сонымен қатар, автордың Алаш арыстарының ұлтшылдық рухы мен асыл мұратын кейіпкерлер бейнесінде қалай сабақтастырғаны, ұлттық мінезден ажыраудың рухани дағдарысқа әкелетіндігі туралы тұжырымдар жасалды.

Тірек сөздер: ұлттық мінез, хикаят, кейіпкер, «табаны тиеді», «аң ұстамаса мойны қатып кетеді», «сорпа жалатып», ұлттық рух, көркем мінез.